अथ व्यञ्जना ।

विरतास्वभिधाद्यासु ययार्थो बोध्यते परः ॥ १२ ॥
सा वृत्तिर्व्यञ्जना नाम शब्दस्यार्थादिकस्य च ।

'शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावः' इति नयेनाभिधालक्षणा-

वाक्यगतत्वम् उपचारात् ॥ क्रमप्राप्तां व्यञ्जनां निरूपयितुमाह—**अथेति** । वृत्तिर्व्यापारः । सा च वक्तृतात्पर्यविशेषरूपा । वक्तृतात्पर्यं च 'एतत्पदं वाक्यं वा इममर्थं बोधयतु' इति वक्तुरिच्छाविशेषः । शाब्द्या व्यञ्जनायाः पदधर्मत्वम् । आर्थ्यास्तु

स्फुटरूपतया रूपकालंकारस्य बीजम्। यथा—इन्दुर्मुखम् । साध्यवसाना उपमानतिरोहितोपमेया । इयमतिशयोक्त्यलंकारस्य बीजम् । यथा—'कमलमनम्भसि कमले कुवलयमेतानि कनकलतिकायाम् । सा च सुकुमारसुभगेत्युत्पातपरम्परा केयम् ॥' अथात्र केचन लक्षणार्हाः शब्दा उपमानोपमेययोरारोप्या द्रष्टव्याः । तत्रोपमाने यथा—"इन्दुर्वक्त्रस्य वीप्सासदन, मुपकथा पादयोः पङ्कजाली, पर्यायोऽलिः कवर्या, ननु तनुमहसां कर्णिका कर्णिकारम् । आभासः कुम्भिकुम्भद्वयमुरसिजयोः, कामकोदण्डदण्डः पाखण्डो भ्रूलताया, रतिरभिनयनं, पश्य रूपस्य तस्याः ॥" उपमेये यथा—"व्यापेधो धरणीधरेशितुरनध्यायः सुधाया विधोरन्तर्धिर्धनदाचलस्य निधनं, दुग्धोदसिन्धोः पिधा । प्रत्याख्यानममानवद्विपमहादेहद्युते, निह्नवो जाह्नव्यास्तव भूभुजङ्ग यशसां भारो दिशां हारति ॥" अथात्र लक्षणाप्रसङ्गे रूढौ—'शब्दस्य वाचक' इति 'लाक्षणिक' इति च संज्ञाद्वयम् । तथा तस्य अभिधेति लक्षणेति च व्यापारद्वयम् । व्यङ्ग्यप्रयोजनाभावान्न तस्य व्यञ्जकत्वं व्यञ्जनाव्यापारो वा । प्रयोजने तु शब्दस्य वाचको लाक्षणिको व्यञ्जकश्चेति संज्ञात्रयम् । तथैवाभिधादि व्यापारत्रयम् । इत्यादि यथायथमनुसंधेयम् ॥

1. **व्यञ्जनेति** । 'मुख्यार्थबाधग्रहनिरपेक्षबोधजनको मुख्यार्थसंबद्धासंबद्धसाधारणः प्रसिद्धाप्रसिद्धार्थविषयको वक्त्रादिवैशिष्ट्यज्ञानप्रतिभाद्युद्बुद्धः संस्कारविशेषो व्यञ्जनेति मञ्जूषाकाराः । एतद्वृत्तिप्रतिपाद्योऽर्थो व्यङ्ग्यः । स च वाच्यार्थ इव न नियतः, किंतु वक्तृप्रकरणादिवशादनियतः । तथाहि—'गतोऽस्तमर्कः' इति वाक्ये राज्ञः सेनापतीन्प्रति शत्रूणां हठेनामर्दावसर इति, दूतीनामभिसारिकाः प्रति अभिसरणमुपक्रम्यतामिति, सख्या वासकसज्जां प्रति प्राप्तप्रायस्ते प्रेयानिति, कर्मकरस्य सहकर्म कुर्वतः प्रति कर्मकरणान्निवर्तामहे इति, भृत्यस्य धार्मिकं प्रति सांध्यो विधिरुपक्रम्यतामिति, आप्तस्य कार्यवशेन बहिर्गच्छतः प्रति दूरं मा गा इति, गृहिणो गोपालकं प्रति धेनवो गृहं प्रवेश्यन्तामिति, दिवसेऽतिसंतप्तस्य बन्धून्प्रति संतापोऽधुना न भवतीति, आपणिकानां भृत्यान्प्रति विक्रेयवस्तूनि संह्रियन्तामिति, नायिकागमनप्रस्तावे प्रोषितभर्तृकायास्तत्कथकं प्रति नागतोऽद्य प्रेयानिति, एकस्यैव वा वक्तुर्बहून्प्रति तत्प्रकरणवशादेवमादिरनवधिव्यङ्ग्योऽर्थः प्रकाशते । वाच्यस्तु सर्वान्प्रत्यविशिष्ट एव ॥

---

१. 'वृत्तिः—' इत्यारभ्य—'स्वार्थं बोधयति' इत्यन्तः पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति.